

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЛЕСІ УКРАЇНКИ

МАРЧУК СЕРГІЙ СТЕПАНОВИЧ

УДК [373.016:796]:37(470)(091)(043.3)

**ІДЕЇ ФІЗИЧНОГО ВИХОВАННЯ ШКОЛЯРІВ
У ПЕДАГОГІЧНІЙ СПАДЩИНІ К. Д. УШИНСЬКОГО**

13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата педагогічних наук

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана у Східноєвропейському національному університеті імені Лесі Українки Міністерства освіти і науки України.

Науковий керівник – кандидат педагогічних наук,
заслужений працівник освіти України
Бойчук Петро Микитович,
Луцький педагогічний коледж,
директор.

Офіційні опоненти: доктор педагогічних наук, професор,
заслужений діяч науки і техніки України
Приступа Євген Никодимович,
Львівський державний університет
фізичної культури, ректор;

кандидат педагогічних наук, доцент
Калита Наталія Іванівна,
Дрогобицький державний педагогічний
університет імені Івана Франка,
доцент кафедри педагогіки та методики
початкової освіти.

Захист відбудеться 28 січня 2016 р. о 12⁰⁰ годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К 32.051.04 у Східноєвропейському національному університеті імені Лесі Українки (вул. Винниченка, 30, м. Луцьк, 43021).

Із дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки за адресою: вул. Винниченка, 30 а, м. Луцьк, 43021.

Автореферат розіслано 25 грудня 2015 року.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

В. В. Захожий

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність дисертації. Одним із важливих напрямів, визначених Національними доктринами розвитку освіти та фізичної культури і спорту, Законами України «Про освіту», «Про загальну середню освіту», «Про фізичну культуру і спорт», Концепцією загальнодержавної цільової соціальної програми розвитку фізичної культури і спорту на 2012–2016 роки, є фізичне виховання як основа для забезпечення здоров'я громадян. У сучасних умовах пріоритетне завдання системи освіти – виховання у людини відповідального ставлення до власного здоров'я і здоров'я інших осіб як до найвищої індивідуальної та суспільної цінності.

До актуальних завдань фізичного виховання належить формування особистості з огляду на забезпечення необхідного рівня розвитку життєво важливих рухових навичок і фізичних якостей; прищеплення загальнолюдських цінностей (здоров'я, фізичного, соціального та психічного благополуччя); виховання інтересу та звички до самостійних занять фізичною культурою і спортом, набуття навичок здорового способу життя.

Вирішення окреслених завдань у практиці сучасного національного виховання спонукає педагогів – науковців, діячів освіти, практиків – до творчого використання спадщини прогресивних педагогів минулого, зокрема, видатного українського педагога-демократа, професора, реформатора шкільної справи, письменника, корифея світової і вітчизняної психолого-педагогічної науки Костянтина Дмитровича Ушинського (1824–1870), наукова спадщина й просвітницька діяльність якого в історії української педагогічної думки посідає одне з чільних місць.

Сьогодні науковці все частіше звертаються до історичного досвіду, педагогічної спадщини минулого задля переосмислення і творчого втілення ідей видатних педагогів у практику сучасного фізичного виховання дітей та молоді (А. Бондар, О. Вацеба, О. Винничук, Е. Дорошенко, Н. Карпушко, А. Окопний, Є. Приступа, Г. Приходько, Б. Трофим'як, Р. Тягур, А. Цьось та ін.).

Проблема фізичного виховання школярів як важливий науково-педагогічний складник сучасних досліджень відображена у працях Е. Вільчковського, О. Дубогай, Н. Завидівської, І. Коцана, Т. Круцевич, Л. Матвєєва, Б. Шияна. Теоретико-практичні аспекти технології формування здорової особистості у процесі педагогічної організації національного виховання молодого покоління висвітлені в наукових роботах П. Бойчука, О. Вишневського, П. Гусака, А. Нісімчука, Р. Пріми, Ю. Руденка, І. Смолюка, М. Стельмаховича.

Вивчення стану наукової розробки означеної педагогічної проблеми засвідчило, що питання фізичного виховання у творчій спадщині К. Д. Ушинського досліджували В. Бобрицька, Г. Васянович, Т. Дорошенко, В. Ликова, С. Кондратюк, О. Савченко, Т. Стеблянка, Т. Чирва, А. Цьось. Науковці акцентують свою увагу здебільшого на таких важливих аспектах фізичного виховання в педагогіці К. Д. Ушинського: зв'язок тілесного і духовного виховання особистості, виховна

сила праці та гри, психолого-педагогічні умови зміцнення і збереження здоров'я дітей, шляхи формування емоційної культури, ідея народності та природовідповідності національної системи фізичного виховання, роль учителя у збереженні здоров'я молодих поколінь, валеологічна спадщина видатного педагога.

Згідно з періодизацією педагогічної думки в Україні, розробленою та обґрунтованою О. Сухомлинською, творча спадщина К. Д. Ушинського формувалася і розвивалася в період педагогіки Просвітництва ХІХ ст. У своїй педагогічній системі К. Д. Ушинський утілює кращі риси передової громадської думки свого часу, прогресивної вітчизняної науки – гарячий патріотизм, гуманізм, демократизм, віру в людину та її невичерпні творчі можливості. Науковий спадок геніального українського педагога належить до загальної скарбниці світової культури і є національною гордістю нашого народу.

Грунтовний аналіз історико-педагогічних і сучасних літературних джерел засвідчує, що ідеї К. Д. Ушинського щодо фізичного виховання як педагогічно доцільна частина його багатогранної творчості не були предметом спеціального наукового дослідження.

Відсутність системних наукових студій із зазначеної проблеми актуалізується також *суперечностями* між об'єктивною потребою у використанні раціональних ідей фізичного виховання особистості у творчій спадщині К. Д. Ушинського та недостатнім рівнем їх вивченості, узагальненості в історико-педагогічній літературі; розумінням ролі й значення, знанням принципів «здорової», «розумної» педагогіки К. Д. Ушинського та можливістю їх використання в освітньо-виховній практиці сучасних навчальних закладів.

Необхідність усунення вказаних вище суперечностей вимагає осмислення й теоретико-методичного обґрунтування актуальних положень щодо фізичного виховання особистості в педагогіці К. Д. Ушинського, з'ясування їх значення для сучасної національної освіти й перспектив застосування у професійній підготовці майбутніх учителів зумовили вибір теми дослідження *«Ідеї фізичного виховання школярів у педагогічній спадщині К. Д. Ушинського»*.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Тема дисертації є складником комплексної програми науково-дослідницької роботи кафедри педагогіки Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки «Актуальні проблеми гармонійного розвитку особистості дитини у сучасній школі та дошкільному закладі». Дисертаційна робота виконана відповідно до тематичного плану наукових досліджень Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки та є частиною комплексної теми «Реалізація філософії людиноцентризму в сучасній національній освіті» (номер державної реєстрації 0113U002224).

Тему дослідження затверджено вченою радою Волинського національного університету імені Лесі Українки (протокол № 6 від 25.12.2008 р.) та узгоджено в бюро Міжвідомчої ради з координації наукових досліджень з педагогічних і психологічних наук в Україні (протокол № 9 від 29.12.2010 р.).

Мета дослідження полягає у здійсненні наукового аналізу, систематизації поглядів К. Д. Ушинського щодо фізичного виховання учнів та розкритті перспектив використання здобутків педагога в умовах розвитку системи національної освіти і виховання в сучасній Україні.

Відповідно до мети було окреслено такі **завдання**:

- 1) з'ясувати ступінь наукової розробки проблеми дослідження та визначити сутність понять «педагогічна спадщина», «педагогічна ідея» та «фізичне виховання»;
- 2) розкрити психофізіологічні основи фізичного виховання школярів, визначені К. Д. Ушинським;
- 3) проаналізувати ідеї здорового способу життя і зарубіжний досвід фізичного виховання особистості в педагогічній спадщині К. Д. Ушинського;
- 4) схарактеризувати засоби та форми фізичного виховання школярів у науковому доробку К. Д. Ушинського;
- 5) узагальнити положення К. Д. Ушинського про зміст і оптимальні умови підготовки вчителя до фізичного виховання учнів та окреслити перспективи творчого використання його ідей у сучасному освітньому процесі вищої школи.

Об'єкт дослідження – педагогічна спадщина К. Д. Ушинського.

Предмет дослідження – ідеї фізичного виховання особистості в педагогічній спадщині К. Д. Ушинського.

У роботі використано такі **методи**: *порівняльно-історичний і системно-структурний методи* дозволили цілісно проаналізувати й визначити ступінь дослідженості проблеми, конкретизувати наукові погляди К. Д. Ушинського на теоретико-методологічне обґрунтування і з'ясування сутності, форм, засобів, зарубіжного досвіду фізичного виховання та компонентів здорового способу життя особистості; *конкретно-пошукові методи* (аналіз, синтез, порівняння, узагальнення та систематизація історико-педагогічних фактів) залучено для виявлення опорної джерельної бази, маловідомих документів із досліджуваної проблеми та введення їх до наукового обігу; *прогностичні методи* аналізу історико-педагогічної літератури, архівних документів, рідкісних книг використано для прогностичного осмислення, узагальнення досвіду й окреслення перспектив реалізації ідей науковця в сучасній національній освітньо-виховній практиці; *методом інтерпретації* узагальнено вивчені матеріали та сформульовано висновки.

Джерельна база дослідження:

– опубліковані педагогічні праці К. Д. Ушинського, серед яких рідкісні книги – друковані прижиттєві твори педагога «Человек как предмет воспитания. Опыт педагогической антропологии» (1868, 1869), «Детский мир и хрестоматия» (1863), «Родное слово» (1861), «Труд в его психическом и воспитательном значении» (1860) та ін.;

– праці вітчизняних і зарубіжних науковців – дослідників творчості К. Д. Ушинського, які зібрано в ході опрацювання фондів Державної науково-педагогічної бібліотеки імені В. О. Сухомлинського (м. Київ), Волинської державної

обласної універсальної наукової бібліотеки імені Олени Пчілки (м. Луцьк), наукової бібліотеки Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки (м. Луцьк), бібліотеки Інституту науково-технічної та економічної інформації (м. Київ), Центрального державного історичного архіву України (м. Київ) (Ф. 707, оп. 87, спр. 6439);

– електронні фонди Національної бібліотеки імені В. І. Вернадського (м. Київ) (<http://www.nbuv.gov.ua/e-resources/>), Російської педагогічної наукової бібліотеки імені К. Д. Ушинського (м. Москва) (<http://www.gnpbu.ru/>);

– пресодруки – педагогічні журнали і збірники другої половини ХІХ – початку ХХ ст.: «Журнал для воспитания» (1858), «Журнал Министерства народного просвещения» (1860, 1861), «Русская школа» (1895), «Воспитание и обучение» (1901), «Педагогический сборник» (1912);

– матеріали сучасних психолого-педагогічних періодичних («Педагогіка і психологія», «Початкова школа», «Рідна школа», «Імідж сучасного педагога», «Шлях освіти» й ін.) та довідково-енциклопедичних видань; автореферати дисертацій, монографії, наукові розвідки.

Хронологічні межі дослідження визначено періодом життєвого і творчого шляху Костянтина Дмитровича Ушинського (1824–1870). Зокрема, *нижню межу* окреслено 40-ми роками ХІХ ст., що пов'язано із його навчанням у Московському університеті (1840–1844) і написанням «Щоденника університетських років», у якому автор вперше аналізує проблеми власного здоров'я, раціональної побудови режиму дня, вироблення прагнень до самовиховання, формування фізично та психічно здорової особистості молодшої людини. *Верхню межу дослідження* встановлено як кінець ХІХ – початок ХХ ст., що пов'язано із публікаціями творів К. Д. Ушинського у педагогічних журналах і збірниках 80–90-х рр. ХІХ ст., аналізом його прогресивних ідей науковцями того часу й активізацією наукового інтересу в педагогічній журналістиці, вітчизняній та зарубіжній шкільній практиці до проблеми фізичного виховання. Початок ХХ ст. (до жовтня 1917 р.) – рубіж, за яким настає зміна суспільно-політичного ладу, економічних умов, світоглядних позицій і морального ідеалу, а також ліквідація усталеної системи освіти й виховання.

Дослідження проведене протягом 2008–2015 років у три етапи.

Перший етап (2008–2010 рр.) – вивчення й теоретичне осмислення проблеми, опрацювання історико-педагогічної літератури, архівних матеріалів; визначення мети, завдань, об'єкта і предмета дослідження, його структурування.

Другий етап (2011–2014 рр.) – опрацювання й аналіз виявлених джерел щодо поглядів К. Д. Ушинського на проблему фізичного виховання особистості; апробація провідних положень дослідження шляхом публікації в наукових журналах та збірниках, виступів на науково-педагогічних конференціях, під час читання авторського спецкурсу «Фізичне виховання школярів у науковій спадщині К. Д. Ушинського» в педагогічному коледжі.

Третій етап (2015 р.) – поглиблене дослідження й узагальнення наукового матеріалу, окреслення перспективи використання актуальних ідей фізичного

виховання К. Д. Ушинського в сучасній освітньо-виховній практиці; формування провідних положень та висновків.

Наукова новизна одержаних результатів:

– *уперше визначено* теоретико-методичні та психофізіологічні основи фізичного виховання школярів у педагогічній спадщині К. Д. Ушинського;

– *вперше узагальнено* ідеї здорового способу життя, зарубіжний досвід, засоби та форми фізичного виховання школярів у науковому доробку К. Д. Ушинського;

– *у науковий обіг уведено* маловідомі архівні документи з досліджуваної проблеми (Центральний державний історичний архів України у м. Києві – Ф. 707, оп. 87, спр. 6439), матеріали рідкісних книг (друкованих прижиттєвих праць К. Д. Ушинського), відомості педагогічних журналів і збірників другої половини ХІХ – початку ХХ ст., а також окремі факти й теоретичні положення, які дозволяють повніше розкрити автобіографічні дані щодо стану здоров'я видатного педагога на основі епістолярної спадщини;

– *уточнено і конкретизовано* зміст понять «педагогічна спадщина», «педагогічна ідея», «фізичне виховання», а також *представлено трактування базових термінів* фізичного виховання в науковому доробку К. Д. Ушинського: «життя», «розвиток», «організм», «здоров'я», «ідеал душевного здоров'я», «відпочинок» та ін.;

– *подальшого розвитку* набуло розкриття проблеми самовиховання як ефективної моделі формування здорової особистості в педагогіці К. Д. Ушинського.

Практичне значення одержаних результатів дослідження полягає в розробці авторської навчальної програми спецкурсу «Фізичне виховання школярів у науковій спадщині К. Д. Ушинського» та змісту завдань для практичних і семінарських занять, самостійної позааудиторної роботи, індивідуальної науково-дослідницької роботи студентів ВНЗ І–ІІ рівнів акредитації. Науково-педагогічні узагальнення, обґрунтовані в дисертації, *доцільно використовувати* у змісті навчальних дисциплін «Педагогіка», «Історія педагогіки», «Валеологія», «Вступ до педагогічної професії», «Теорія і методика фізичного виховання», «Історія фізичної культури», «Фізіологічні основи фізичного виховання та спорту» у вищих навчальних закладах, на курсах підвищення кваліфікації педагогічних працівників, практично-методичних семінарах, в організації науково-дослідницької і творчо-пошукової роботи студентів.

Зібрані й узагальнені дисертаційні матеріали можуть бути використані для розробки навчальних програм, підручників, посібників із педагогіки та історії педагогіки, історії фізичної культури, валеології, теорії і методики фізичного виховання для студентів педагогічних ВНЗ. Запропоновані автором матеріали можуть слугувати викладачам, учителям і вихователям для підвищення ефективності фізичного виховання школярів та студентської молоді в сучасних умовах.

Результати дослідження **впроваджено** в навчально-виховний процес Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки (акт упровадження № 03-29/02/1905 від 11.06.2015 р.), Волинського інституту

післядипломної педагогічної освіти (акт упровадження № 403/02-13 від 10.06.2015 р.), ВКНЗ «Володимир-Волинський педагогічний коледж імені А. Ю. Кримського» (довідка № 144 від 12.06.2015 р.), Дубенського коледжу Рівненського державного гуманітарного університету (довідка № 173 від 03.06.2015 р.), Луцького педагогічного коледжу (довідка № 289 від 09.06.2015 р.).

Достовірність і аргументованість наукових положень та висновків, сформульованих унаслідок здійсненого дослідження, забезпечено використанням комплексу методів, підпорядкованих меті, об'єкту, предмету й завданням дослідження, аналітичним опрацюванням широкої джерельної бази і теоретико-методичним обґрунтуванням вихідних положень, позитивними показниками впровадження результатів дисертації в практику.

Особистий внесок здобувача. Наукове дослідження, автореферат та опубліковані наукові статті, в яких викладено основні положення дисертації, виконані самостійно. В опублікованій у співавторстві з А. Цьосем статті «Засоби фізичного виховання школярів у педагогіці К. Д. Ушинського» авторським є підхід до визначення та класифікації арсеналу засобів фізичного виховання учнів у педагогічній науці й тлумачення їх сутності в працях К. Д. Ушинського.

У монографії «Технологія узагальнення історичних аспектів освіти», виданій у співавторстві з О. Панасюком та Є. Філіповичем, дисертант аналізує біографічні відомості життєпису К. Д. Ушинського, його загальнопедагогічні ідеї, погляди щодо фізичного виховання особистості школяра, професійної підготовки вчителя. Розроблено методичне забезпечення семінарського заняття на тему «Педагогічна система К. Д. Ушинського» та складено масив тестових завдань до цієї теми. Ідеї та думки, що належать співавторам, у дисертації не використано.

Апробація результатів дослідження. Основні результати дослідження представлено у доповідях та повідомленнях на наукових і науково-практичних конференціях різного рівня: *міжнародних* – «Професійна підготовка учителів початкової школи: здобутки, проблеми, перспективи» (Луцьк, 2009), «Молода наука Волині: пріоритети та перспективи досліджень» (Луцьк, 2009, 2011, 2012), «Социально-педагогическая и медико-психологическая поддержка развития личности в онтогенезе» (Брест, 2011), «Актуальні проблеми сучасної біомеханіки фізичного виховання та спорту» (Чернігів, 2011), «Сучасні технології формування особистості фахівця з фізичного виховання, спорту та основ здоров'я» (Чернігів, 2012); *всеукраїнських* – «Перший крок у науку» (Луганськ, 2011), «Другі Сіверянські соціально-психологічні читання» (Чернігів, 2011), «Сучасна освіта і наука в Україні: традиції та інновації» (Харків, 2012), «Актуальні проблеми іншомовної комунікації: лінгвістичні, методичні та соціально-психологічні аспекти» (Луцьк, 2012, 2014), «Актуальні проблеми підготовки сучасного вчителя» (Умань, 2012), «Актуальні проблеми підготовки фахівців на сучасному етапі» (Луцьк, 2013), «К. Д. Ушинський – основоположник української педагогіки» (Чернігів, 2013), «П'яті Сіверянські соціально-психологічні читання» (Чернігів, 2014), «Наука

України: перспективи та потенціал» (Одеса, 2015), а також на *Першому міжнародному педагогічному конгресі* «Дошкільна, передшкільна та початкова ланка освіти» (Одеса, 2011).

Публікації. Основний зміст і результати дисертації відображено у 32 наукових та науково-методичних працях, серед яких одна монографія (у співавторстві), 13 статей – у наукових фахових виданнях України (12 одноосібних, одна стаття у співавторстві), сім статей – у наукових журналах і збірниках праць, із них п'ять – у вітчизняних, дві – у зарубіжних виданнях, десять статей – у збірниках матеріалів конференцій.

Структура та обсяг дисертації. Робота складається зі вступу, двох розділів, висновків, списку використаних джерел та додатків. Загальний обсяг дисертації становить 264 сторінки, текстову частину викладено на 192 сторінках. Додатки займають 36 сторінок. Робота вміщує 12 таблиць. Список використаних джерел налічує 328 найменувань, із них чотири – іноземною мовою, 19 – інтернет-ресурсів.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано актуальність і доцільність вивчення досліджуваної проблеми, її зв'язок з науковими програмами й темами, сформульовано мету, завдання, об'єкт і предмет дослідження; визначено методи пошукової роботи; хронологічні межі дослідження, конкретизовано наукову новизну; аргументовано практичне значення дисертації; подано інформацію про апробацію основних положень та впровадження результатів наукового пошуку, описано структуру роботи.

У **першому розділі** «**Теоретичні засади фізичного виховання школярів у педагогічній спадщині К. Д. Ушинського**» визначено ступінь наукової розробки проблеми дослідження.

За результатами викладеного у першому розділі дисертації матеріалу з'ясовано, що в науковій літературі проблема фізичного виховання школярів у педагогічній спадщині К. Д. Ушинського висвітлена недостатньо, оскільки не була предметом спеціального наукового вивчення.

Здійснений нами огляд сучасної психолого-педагогічної періодики засвідчив, що в наукових публікаціях висвітлено різноманітні аспекти теорії і методики виховання школярів на засадах педагогічних ідей К. Д. Ушинського: духовно-релігійне виховання, християнські ідеї (В. Ємельянов, О. Любач, О. Кисла, А. Кислий, О. Кобрій, О. Патинок); моральне виховання, гендерний підхід до виховання (С. Заєць, О. Петренко, Т. Турчин); національно-патріотичне, сімейне, дошкільне виховання (М. Ільків, Г. Донець, Л. Маєвська, О. Неприцька, М. Ткачук, В. Харченко, П. Щербань); естетичне виховання (В. Вергунова, Т. Дорошенко, В. Мосіяшенко); екологічне виховання (Т. Богдан, С. Коваленко); розумове виховання, розвиток

творчих здібностей, рідномовне виховання (М. Антонець, О. Замашкіна, В. Кузьменко, В. Партола, О. Пташиний, Л. Тесленок, А. Федірко); трудове виховання (П. Біліченко, С. Завацький, Н. Наконечна, Д. Огієнко, В. Пліско, Н. Слюсаренко); фізичне виховання (В. Бардінова, А. Бардінов, Е. Дорошенко, Н. Калита, С. Кондратюк, В. Кошель, Г. Приходько, Т. Стеблянка, А. Цьось).

У нашому дослідженні з'ясовано сутність понять «педагогічна спадщина», «педагогічна ідея», «фізичне виховання». Зокрема, під поняттям «педагогічна спадщина К. Д. Ушинського» ми розуміємо його оригінальні та друквані психолого-педагогічні праці, спогади, щоденники, епістолярій, матеріали освітніх закладів та установ, у яких працював учений. Термін «педагогічні ідеї» трактуємо як наукові думки вченого, зафіксовані в його психолого-педагогічних літературних джерелах, які органічно поєднують у собі теоретичні та практичні аспекти ставлення педагога до світу, відображають його світогляд і переконання. На нашу думку, різноманітність ідей формує багатогранну наукову педагогічну спадщину.

Одне з ключових та методологічних понять у роботі – «фізичне виховання». На основі методу контент-аналізу ми зафіксували низку істотних ознак цієї категорії і тлумачимо її як педагогічний процес, що забезпечує можливість набуття кожною людиною необхідних науково обґрунтованих знань про здоров'я і засоби його зміцнення через спеціально організовану співпрацю вихователя та вихованця, унаслідок якої створюються умови для вдосконалення фізичних можливостей особистості, формування у неї життєво важливих рухових навичок, умінь та забезпечення гармонійного фізичного розвитку.

Відзначимо, що у фундаментальній монографії К. Д. Ушинського «Людина як предмет виховання» аргументовано педагогічну теорію на наукових засадах. Проблеми загальних основ педагогіки, фізичного виховання особистості науковець виклав із позицій фізіологічного, психологічного, філософського, соціально-історичного підходів. Автор планував видати «Педагогічну антропологію» англійською мовою як одну з найглибших спроб наукового обґрунтування педагогіки, якої не було в усій європейській педагогіці XIX ст. Встановлено, що у працях К. Д. Ушинського висвітлено чимало фізіологічних аспектів фізичного виховання особистості: організм; процес харчування; потреба відпочинку і сну; нервова система; м'язи, м'язове чуття; нервова втома і нервове подразнення; рефлексивні рухи; звички й навички як засвоєні рефлексії; моральне і педагогічне значення звичок; вплив нервової системи на уяву, почуття і волю.

У науковій спадщині педагога зафіксовано чіткі дефініції низки понять фізичного виховання: «виховання», «організм», «розвиток», «життя», «сила розвитку», «животворна ідея». Терміни «організм» і «розвиток» педагог називає основними поняттями виховання. К. Д. Ушинський подає визначення важливої антропологічної категорії – «життя». Він трактує її як невідому причину (сукупність причин), що дають організмові можливість почувати і виявляти свої почуття довільними рухами. Педагог безпосереднім знаряддям життя вважає

нервову систему в усій своїй повноті, тобто її мозкові центри, нерви, органи чуття і органи рухів, м'язи.

Подано узагальнені позиції К. Д. Ушинського щодо фізіологічних основ фізичного виховання:

– на фізіологічних законах розвитку, під впливом життя всіх сил організму та самих його форм ґрунтується головним чином діяльність фізичного виховання;

– виховання може сприяти успішнішому розвитку організму шляхом прямого впливу на процес харчування та обставини, що обумовлюють його: волога, світло, температура, повітря;

– вплив на розвиток тіла за допомогою діяльності нервового організму відкриває перед вихованням широкі можливості (людина легко й вільно може привести в дію м'язи і нерви іншої людини, особливо молоді, та сприяти її фізичному розвитку);

– вихователь не тільки може організувати більшу чи меншу діяльність м'язів і нервів організму вихованця, але й урізноманітнити цю діяльність, послаблювати або посилювати її поступово, припиняти її й повертатися до неї знову після більш-менш тривалих проміжків відпочинку.

Для вчителів, вихователів та батьків науковець виводить важливий фізіологічний закон фізичного виховання: змінювати діяльність дитини, уникати однотипної роботи, а також описує механізми природного закону дитячого організму: примусьте дитину йти – вона стомиться дуже швидко, стрибати – також, стояти – також, сидіти – вона також стомиться; але вона поєднує всі ці види діяльності різних органів і пустує цілий день, не стомлюючись.

Важливе значення має розгляд науковцем теоретичних питань фізичного виховання школярів крізь призму психологічних знань. Вивчаючи психологічні аспекти людського організму, К. Д. Ушинський звертається до наукових теорій авторитетних мислителів: Арістотеля, Р. Декарта, Ф. Бекона, Дж. Локка, Й. Гербарта, Г. Спенсера, Ф. Бенекє, К. Шмідта й ін. Педагог, послуговуючись різноманітними науковими концепціями, не виявляє упередженості до жодної з них і використовує найбільш вдалий психологічний факт або пояснення, незважаючи на те, де він знаходиться (у Гегеля або гегеліанців, у матеріалістів чи ідеалістів).

Зафіксовано психологічні аспекти фізичного виховання школярів у педагогічній антропології К. Д. Ушинського: влада волі над увагою, пам'ять отрочтва, юнацтва й дозрілого віку, виховне значення дитячих ігор, прагнення до індивідуального існування, до свідомої діяльності, страх, сміливість, самовдоволення, впевненість, успіх, воля як влада душі над тілом, воля як бажання, вплив природжених особливостей організму на утворення характеру, прагнення до щастя, схильність до лінощів, схильність до розваг та ін.

З'ясовано, що в «Педагогічній антропології» К. Д. Ушинський подає вікову періодизацію – немовля (до 1 року), дитинство (1–6 років), отрочтво (від 6–7 до 14–15 років), юнацтво (16–18 років), дозрілий вік (18–24 роки) – та обґрунтовує її

характеристики: новонароджене немовля – «чиста дошка» (*tabula rasa*), період отрочтва – навчальний період, у якому збагачується внутрішній світ дитини; у юнацтві пробуджуються з особливою силою ідеальні прагнення та тілесні пристрасті; у зрілому віці людина легко засвоює те, що стосується її спеціальних занять.

Проведений нами науковий аналіз праць К. Д. Ушинського дав змогу визначити окремі положення, що стосуються з'ясування теоретичних засад, базових понять і важливих завдань фізичного виховання, а саме:

1. Методологічні основи фізичного виховання К. Д. Ушинський вбачає у вивченні анатомії, фізіології, патології людини, психології, логіки, філософії, географії, історії виховання, педагогіки, так званого «обширного кола антропологічних наук».

2. Понятійний апарат основ теорії фізичного виховання, зафіксований у «Педагогічній антропології» К. Д. Ушинського, охоплює таку термінологію: «виховання», «фізичне виховання», «життя», «здоров'я», «фізичне здоров'я», «душевне здоров'я», «тілесний організм», «розвиток», «людина» та ін.

3. Мета фізичного виховання в педагогічній антропології К. Д. Ушинського постає як прагнення людини до щастя, до фізичної та духовної досконалості (під щастям педагог розуміє вільну улюблену працю, яка «сама по собі необхідна для душевного здоров'я людини, як чисте повітря для її фізичного здоров'я»).

4. У ході дослідження конкретизовано низку актуальних завдань фізичного виховання школярів у науковій спадщині К. Д. Ушинського: *а) освітні завдання* – «раціональне розуміння гігієнічних правил»; «удосконалення самої природи людини – її душі й тіла, прагнення до ідеалу – довершеної особистості»; *б) оздоровчі завдання* – «привчання до витривалості, м'язової діяльності й тривалого відпочинку для нормального розвитку людини», виховання навичок здорового способу життя задля «утворення в людини такого характеру, який би рятував її від шкідливого впливу»; *в) виховні завдання* – соціальне формування особи («вплив сильних, ненавмисних вихователів: природи, сім'ї, суспільства, народу, його релігії та мови»); «гуманне ставлення до людей; виховання почуття правди, справедливості й моральності», «розвиток волі як могутнього засобу лікування душі та тіла».

К. Д. Ушинський у своїх працях висвітлює питання здорового способу життя особистості. Він використовує чимало понять, які сьогодні є базовими категоріями валеологічної науки: «здоров'я», «хвороба», «втома», «спосіб життя» та ін. Зокрема, основну валеологічну категорію «здоров'я» науковець трактує так само, як і в науці, – у чотирьох аспектах: фізичному, психічному, соціальному та духовному. У таблиці 1 подаємо характеристики розуміння сутності головних аспектів здоров'я в сучасній валеології та працях К. Д. Ушинського.

Вивчення й аналіз творів видатного педагога дали змогу виокремити такі провідні ідеї здорового способу життя в науковій спадщині К. Д. Ушинського: активна рухова діяльність; гігієна праці та відпочинку; нормальний сон; раціональне харчування учнів; виховання у школярів сприятливого психоемоційного стану, волі, оптимізму, цілеспрямованості; відмова від шкідливих звичок.

**Складники категорії «здоров'я» у валеології
та творчій спадщині К. Д. Ушинського**

№ з/п	Складники здоров'я	Характеристики складників здоров'я	
		Валеологічна наука (Р. О. Валецька, В. П. Горашук)	Наукове вчення К. Д. Ушинського
1	Фізичний	Фізичний (тілесний, соматичний) стан людини та її фізичний розвиток; оптимальне (без істотних відхилень) функціонування усіх систем організму людини (серцево-судинної, дихальної, м'язової та ін.); уміння володіти своїм тілом, фізична витривалість, високий рівень працездатності	Сприятливі умови харчування тілесного організму: волога, температура, повітря, світло; потреба сну і відпочинку; живлення м'язів; органи тілесного організму мають свою мету в цілому (фізіологічна частина праці «Людина як предмет виховання», статті «Про організми взагалі», «Потреба відпочинку і сну», «М'язи» та ін.)
2	Соціальний	Ефективна взаємодія людини з соціальним середовищем; ототожнення особи з певними соціальними групами (сім'я, громада, народ, нація); суспільство зацікавлене у здоров'ї громадян, оскільки тільки здорові громадяни зможуть принести максимальну користь його розвитку	Сім'я, рід, плем'я, народ, держава є громадськими органічними істотами; увесь людський рід – великий суспільний організм, який вкрив земну кулю; подальший розвиток людини зумовлюється сім'єю, здатність говорити залежить від життя народу, до якого вона належить, бо народ – орган людського роду
3	Психічний	Збалансованість психічних процесів та їхніх проявів, здатність керувати собою за умов високих життєвих навантажень на основі взаєморозуміння й емоційного комфорту в суспільстві й особистого внутрішнього комфорту; розвиток почуттів та емоційних станів; пристосування до змін соціального середовища, самопізнання, самоутвердження, самоактуалізація особистості	Розвиток свідомості людини (уваги, пам'яті, уяви, мислення), її почуттів (почувань: задоволення, незадоволення, потягу, огиди, гніву, доброти, страху, сміливості, сорому і самовдоволення, почуття розумового напруження, чекання, несподіваності, обману, здивування, сумніву, впевненості, успіху); воля як влада душі над тілом; слабкості волі; роль самоспостереження
4	Духовний	Розуміння сутності життя, місця людини в природі і суспільстві, життєвих цінностей, вибору способу власного життя (філософське світобачення), бачення прекрасного в навколишньому світі й собі (естетизм), поведінка за законами суспільства та внутрішнім моральним кодексом (етизм); здатність до співпереживання та співчуття, доброзичливості, порядності, терпимості; духовний розвиток, самовдосконалення; набуття унікальної властивості вірити і свободи вибору своєї віри (релігійний світогляд)	Розвиток духовних явищ; слово «дух» як збірна назва всіх психічних явищ, властивих тільки людині; розвиток естетичних та моральних почуттів як високих духовних почуттів; прагнення до щастя: значення мети в житті; душевне прагнення як прагнення жити (прагнення до свідомої діяльності); розуміння душі як принципу життя в організмі, саме життя – діяльність почуття і волі (психологічна частина праці «Людина як предмет виховання», статті «Прагнення до свідомої діяльності», «Перехід почувань у почуттєві стани душі», «Прагнення щастя»)

Встановлено, що актуальними на початку ХХІ ст. є такі валеологічні позиції К. Д. Ушинського:

- фізична праця як необхідна умова розвитку й підтримання в тілі людини фізичних сил, здоров'я і фізичних здібностей;

- розумова праця благотворно впливає на обіг крові і травлення; чим триваліше звикання до певної праці, тим більше ця пропорція змінюється: періоди праці стають довшими, а періоди відпочинку – коротшими;

- потреба постійної зміни розумових вправ тілесними;

- нерви втомлюються так само, як і м'язи;

- передчасний розумовий розвиток є нервовим подразником, тому потрібно гармонійно поєднувати фізичний (тілесний) і духовний розвиток школяра.

К. Д. Ушинський великого значення надає розвитку уваги для виховання й навчання учнів, зміцнення та збереження їхнього здоров'я. Аналізуючи психофізичне життя школярів, педагог класифікує фізичні та моральні причини неуважності школярів. Фізичними причинами неуважності виступають задушливе класне приміщення, недостатня кількість кисню в повітрі, що часто буває в тісних і рідко провітрюваних класах; нерухомість тіла, переповнення шлунків, велика втома загалом. Серед моральних причин неуважності – монотонність і одноманітність звукового фону викладання, рутинність наставника, втома від однакових занять. Педагог пропонує вчителям для запобігання загальної сонливості, нервової перевтоми такі засоби: співи в класі (пісня, проспівана серед уроку, активізує клас, пробуджує його енергію); тілесний рух, нескладна гімнастика, особливо для молодших учнів.

Отже, теорію фізичного виховання школярів збагатили такі ідеї К. Д. Ушинського: обґрунтування психофізіологічних основ, поповнення понятійно-термінологічного апарату, розкриття сутності, мети, завдань фізичного виховання школярів, розробка вікової періодизації, постановка та роз'яснення актуальних валеологічних принципів задля зміцнення, збереження здоров'я школярів і піклування про їхній нормальний фізичний та психічний розвиток у процесі навчання та виховання.

У другому розділі **«Методичні основи фізичного виховання у педагогічній спадщині К. Д. Ушинського та шляхи їх використання в сучасних умовах»** висвітлено зарубіжну практику фізичного виховання особистості в працях К. Д. Ушинського; з'ясовано провідні форми та засоби фізичного розвитку, збереження та зміцнення здоров'я школярів у науковій концепції видатного педагога; розкрито погляди науковця щодо підготовки вчителя до фізичного виховання та їх актуалізації в умовах сучасного освітнього процесу вищої педагогічної школи.

К. Д. Ушинський у працях «Педагогічні замітки про Швейцарію», «Звіт про відрядження за кордон», «Педагогічна подорож Швейцарією», «Людина як предмет виховання» та ін. окреслює такі *аспекти зарубіжного досвіду фізичного виховання учнів*:

- опис фізичного розвитку, рис характеру, фізичного стану, зовнішності, охайності вихованців, педагогів, мешканців міста (опис міщан Берна, Цюріха, вихованців учительських семінарій, педагогів Фреліха, Кеттігера, Мюллера);

– оздоровчі заходи в режимі дня учнів («малолітня» школа Фреліха, Бернське жіноче училище); складники режиму дня вихованців (учительські семінарії в Мюнхенбухзее, Цюріху);

– включення гімнастики та гімнастичних ігор у зміст навчальних програм як обов'язкових предметів у школах різного типу швейцарських кантонів («малолітня», елементарна, секундарна, вища школи жіночого училища в Берні; вчительські семінарії в Мюнхенбухзее, Веттінгемі, Цюріху);

– дитячі ігри Фребеля в родинному вихованні (відображено у звіті відрядженого для огляду закордонних жіночих закладів);

– раціональне харчування, гарячі обіди для учнів, учителів, персоналу навчального закладу (вчительські семінарії в Мюнхенбухзее, Веттінгемі);

– належний фізичний та психоемоційний розвиток школярів у процесі вивчення предметів шкільної програми, відмови від виконання домашніх завдань, уникнення поганих оцінок (елементарна школа Бернського жіночого училища);

– сільськогосподарські роботи, фізична праця як важливі засоби фізичного розвитку та зміцнення здоров'я вихованців (учительські семінарії в Мюнхенбухзее, Веттінгемі);

– хоровий спів як «могутній педагогічний засіб» фізичного виховання (елементарна школа Фреліха);

– шкільні будівлі, майданчики, гімнастичні арени, меблі (порівняння зі станом у м. Мюнхенбухзее, внутрішнім устроєм американських шкіл та вітчизняною практикою навчально-матеріальної бази освітніх закладів);

– шкільна дисципліна, нагороди, покарання та їхній вплив на фізичне, емоційне здоров'я вихованців (на прикладі американських шкіл);

– урахування індивідуальних особливостей жінок та чоловіків у процесі фізичного виховання (порівняльна оцінка за концепцією К. Шмідта);

– підготовка вчителів, роль природничих дисциплін, гімнастики, зокрема, жіночої та чоловічої (вчительські семінарії в Мюнхенбухзее, Веттінгемі, Цюріху).

Встановлено, що в науковій педагогіці К. Д. Ушинського самовиховання виступає важливим чинником формування здорової особистості. Запропонований «рецепт» самовиховання 21-річного студента К. Д. Ушинського може слугувати важливим шляхом формування особистості молодого людини в морально-вольовій сфері та зміцненні її духовного здоров'я: спокій; прямота в словах і вчинках; обдуманість дій; рішучість; словесна стриманість; раціональне використання часу; щоденний звіт у вчинках; уникання хвальби; таємниця задуманого.

Проведений аналіз праць К. Д. Ушинського дав змогу виділити *систему засобів фізичного виховання школярів* у творчій спадщині педагога: фізичні вправи, гімнастика, гра, фізична праця, сільськогосподарські роботи, ознайомлення учнів із теоретичними відомостями з анатомії, фізіології та гігієни в підручниках «Дитячий світ» та «Рідне слово»; природні та гігієнічні чинники – раціональний режим праці, харчування, відпочинок, сон, а також *низку*

організаційних форм фізичного виховання в його науковому доробку та шкільній вітчизняній і зарубіжній практиці другої половини ХІХ ст.: уроки гімнастики, фізкультурні хвилинки («руханки»), фізкультурні паузи; організація відпочинку учнів на перервах, на свіжому повітрі з рухливими іграми; прогулянки на природу.

Однією з важливих умов ефективного фізичного виховання учнів К. Д. Ушинський вважає особистість педагога. Здійснений аналіз праць науковця показує, що учителем може бути людина, яка близька до народу, тісно пов'язана з ним, знає народну мову, живе народними інтересами; педагог має бути високоосвіченою людиною з енциклопедичними знаннями, любити свою професію, бути завжди зацікавленим в удосконаленні своєї майстерності, володіти педагогічним та психологічним тактом.

Комплексна концепція підготовки вчителя К. Д. Ушинського поєднує демократичні європейські традиції, власний досвід фахової підготовки жінок-педагогів Російської імперії у 60-х роках ХІХ ст. Таблиця 2 подає засади фізичного виховання, визначені науковцем у «Програмі з педагогіки для спеціальних класів жіночих навчальних закладів».

Таблиця 2

Засади фізичного виховання у жіночих навчальних закладах під час вивчення курсу «Педагогіка» (за К. Д. Ушинським)

№ з/п	Змістові лінії фізичного виховання	Змістове наповнення (характеристики)
1	Загальні основи фізичного виховання. Процес харчування	Загальне поняття про фізичне виховання; фізіологічні процеси в організмі; харчування; вплив повітря, температури, світла на умови правильного харчування; їжа; своєчасність харчування; відмінності харчування залежно від віку, клімату, способу життя, фізичних особливостей організму
2	М'язовий процес. Діяльність органів чуття	Значення м'язової системи в організмі; будова та діяльність м'язів; умови правильного розвитку м'язів; рухи як джерело м'язових відчуттів; педагогічне значення дитячих рухливих ігор та гімнастики; будова органів чуття; педагогічні правила розвитку органів зору, слуху, дотику
3	Нервова система	Будова, діяльність, значення, особливості нервової системи; вплив засобів фізичного виховання (свіжого повітря, гімнастики, плавання, ігор), способу життя на нервову систему; необхідність відпочинку та сну; значення особливостей темпераменту у виховній діяльності

Дослідження зафіксувало доцільність педагогічних умов при реалізації завдань фізичного виховання в творчій спадщині К. Д. Ушинського: гуманізм, народність, природовідповідність, оптимальне поєднання дієвих способів, засобів та форм зміцнення і збереження фізичного й духовного здоров'я учнів.

Узагальнення викладеного в другому розділі дисертації є підставою для висновку про те, що формування цілісного уявлення майбутнього вчителя про свою професію потребує більш глибоких знань з історії педагогіки, ознайомлення

з ідеями видатних педагогів із метою оптимальної підготовки, організації, пошуку ефективних педагогічних форм, методів і засобів розв'язання важливих завдань фізичного виховання школярів у сучасній освітньо-виховній практиці. Вивчення наукової спадщини К. Д. Ушинського сприятиме впровадженню принципів його педагогіки в практику фізичного виховання учнів в умовах сьогодення, що підтверджує розроблена й апробована авторська програма спеціального курсу «Фізичне виховання школярів у науковій спадщині К. Д. Ушинського».

ВИСНОВКИ

Проведене дослідження стало підґрунтям для таких висновків:

1. Комплексний аналіз літературних джерел дав змогу констатувати, що обрана для дослідження наукова проблема не була предметом спеціальних історико-педагогічних студій. У вивчених матеріалах (дисертаціях, монографіях, наукових розвідках, навчально-методичній літературі) визначено, що ідеї К. Д. Ушинського в галузі фізичного виховання як педагогічно доцільний складник його багатогранної творчої спадщини систематизовано не досліджували.

У дисертації з метою глибокого розуміння та наукового обґрунтування сутності досліджуваної проблеми розглянуто й уточнено зміст таких термінів: «педагогічна спадщина», «педагогічна ідея», «фізичне виховання», що є методологічними в нашій роботі. Поняття «педагогічна спадщина» охоплює психолого-педагогічні праці, спогади, щоденники, епістолярій, матеріали освітніх закладів, де працював науковець. Категорію «педагогічні ідеї» висвітлено як наукові думки (зафіксовані у творах), що органічно поєднують у собі теоретичні й практичні аспекти ставлення педагога до світу, відображають його світогляд та переконання. Дослідження показало, що саме різноманітність ідей формує багатогранну наукову педагогічну спадщину. Дефінітивний аналіз поняття «фізичне виховання» призвів до авторського тлумачення: педагогічний процес, що забезпечує можливість набуття кожною людиною необхідних науково обґрунтованих знань про здоров'я і засоби його зміцнення через спеціально організовану співпрацю вихователя і вихованця, унаслідок якої створюються умови для вдосконалення фізичних можливостей особистості, формування в неї життєво важливих рухових навичок, умінь та забезпечення гармонійного фізичного розвитку.

2. Психофізіологічні основи фізичного виховання визначені К. Д. Ушинським у монографії «Людина як предмет виховання». Науковцем обґрунтовано такі фізіологічні засади фізичного виховання школярів: трактування понять «виховання», «організм», «розвиток», «сила розвитку», «життєва сила», «животворна ідея»; процес харчування, необхідність і особливі умови відновлення організму; потреба відпочинку й сну; нервова система, нервова втома, нервове подразнення; вплив нервової системи на уяву, почуття і волю; м'язи, м'язове чуття; звички й навички як засвоєні рефлекси; моральне та педагогічне значення звичок.

Психологічні питання фізичного виховання обґрунтовані К. Д. Ушинським у «Педагогічній антропології» у таких аспектах: значення влади волі над увагою; зовнішні та внутрішні причини, що зосереджують діяльність душі; пам'ять отрочтва, юнацтва й дозрілого віку; прагнення до індивідуального існування, до свідомої діяльності; страх, сміливість, самовдоволення, нудьга, туга, апатія; впевненість, успіх; воля як влада душі над тілом, воля як бажання; вплив природжених особливостей організму на формування характеру; схильність до лінощів, до розваг; прагнення щастя.

3. У ході дослідження зафіксовано низку актуальних ідей здорового способу життя, обґрунтованих у працях К. Д. Ушинського: життєва рухова активність, гігієна праці та відпочинку, здоровий сон, раціональне харчування, виховання у школярів сприятливого психоемоційного стану, волі, оптимізму, цілеспрямованості, відмови від шкідливих звичок та їх подолання.

Дослідження праць К. Д. Ушинського дало змогу назвати складники здорового способу життя людини: правильне харчування, заняття гімнастикою, фізичними вправами, відпочинок; сприятливе середовище існування (повітря, вода, географічні умови життя людини, рослинний і тваринний світ); безпечні умови праці; економічні чинники, що зумовлюють потребу людини бути здоровою. Суб'єктивними причинами здорового способу життя в педагогіці К. Д. Ушинського виступають спадкова біологічна основа, психічні почуття, настанови, стереотипи мислення і свідомості; національний менталітет, спрямованість поведінки.

4. К. Д. Ушинський науково підійшов до вивчення зарубіжного педагогічного досвіду. Актуальними виявилися такі провідні положення, що ілюструють практику фізичного виховання школярів у цілісному емпіричному дослідженні видатного педагога: фізична культура – не лише як окремий предмет у змісті навчального процесу певного європейського навчального закладу, а й як педагогічна система, що охоплює материнську школу, освітні заклади різних типів, суспільне оточення дитини, фізичну працю, природні засоби, спадщину народу, систему підготовки вчителів до педагогічної діяльності, важливість гімнастики та гімнастичних ігор, вплив режиму дня на фізичний розвиток; значення збалансованого харчування у збереженні здоров'я вихованців, необхідність сільськогосподарських робіт у фізичному та психічному розвитку учнів.

Зарубіжний педагогічний досвід, описаний у працях К. Д. Ушинського, постає важливим джерелом теорії та практики фізичного виховання школярів і відображає прогресивні демократичні європейські традиції, які можуть гармонійно інтегруватися з національними культурними особливостями фізичного розвитку учнів в умовах сьогодення.

У ході дослідження визначено найбільш дієві організаційні форми фізичного виховання учнів у науковому доробку К. Д. Ушинського: уроки гімнастики, фізкультурні хвилинки, фізкультурні паузи, раціональна організація відпочинку

учнів на перервах, на свіжому повітрі з рухливими іграми, прогулянками на природу.

Дослідження, здійснене на основі історико-педагогічного аналізу праць К. Д. Ушинського, дало змогу виокремити та зафіксувати арсенал засобів фізичного виховання школярів у творчій спадщині педагога: фізичні вправи, гімнастика, гра, праця, ознайомлення учнів із теоретичними відомостями з анатомії, фізіології та гігієни в підручниках «Дитячий світ» та «Рідне слово»; природні та гігієнічні чинники: раціональний режим праці, харчування, відпочинок, сон.

5. З метою узагальнення положень К. Д. Ушинського про зміст та оптимальні умови підготовки вчителя до фізичного виховання учнів доцільним виявився розгляд цілісної фахової концепції науковця, яка увібрала в себе кращі європейські традиції, безпосередньо вивчені за кордоном, власний досвід фахової підготовки учительських кадрів, прогресивні реформаційні ідеї, запропоновані педагогом-демократом у педагогічній періодиці того часу і відображені в авторських проектах статутів, програм для побудови якісно нових учительських семінарій та інститутів.

Зміст спеціальної підготовки із фізичного виховання, визначений К. Д. Ушинським для жіночих навчальних закладів під час вивчення курсу «Педагогіка», передбачає такі провідні лінії: загальні теоретичні основи фізичного виховання; відомості про харчування, м'язовий процес та нервову систему, діяльність органів чуття.

Наше дослідження засвідчило доцільність дотримання низки оптимальних умов фізичного виховання учнів у педагогіці К. Д. Ушинського: гуманізм, народність, природовідповідність, раціональне поєднання дієвих способів, засобів та форм задля зміцнення, збереження фізичного, психічного, духовного та соціального здоров'я школярів, сприяння їх нормальному фізичному розвитку.

Окреслюючи перспективи творчого використання ідей К. Д. Ушинського в сучасному освітньому процесі вищої школи, ми розробили авторську програму спецкурсу «Фізичне виховання школярів у науковій спадщині К. Д. Ушинського», який містить аналітичні міркування й результати, отримані в ході проведеного нами дослідження, організаційно передбачає творчу самостійну дослідницьку роботу під час виконання евристичних завдань практично-семінарських занять, позааудиторної самостійної та індивідуальної роботи студентів.

Здійснений історико-педагогічний аналіз досліджуваної проблеми є підставою для загального висновку про те, що ідеї фізичного виховання, запропоновані К. Д. Ушинським, мають не лише науково-теоретичну вартість, а й сприяють творчому використанню їх у сучасній освітньо-виховній практиці. Важливим аспектом застосування педагогічних ідей К. Д. Ушинського є залучення студентів вищого навчального закладу до поглибленого вивчення творчої спадщини видатного педагога.

Виконане дослідження не вичерпує всіх наукових аспектів обраної історико-педагогічної проблеми. Подальшого обґрунтування та висвітлення потребують питання взаємозв'язку ідей фізичного виховання в науковому доробку К. Д. Ушинського з іншими гармонійними складниками процесу формування особистості – трудовим, моральним, естетичним, розумовим. Перспективним вважаємо дослідження змісту, форм, методів, засобів фізичного виховання в умовах сім'ї на основі гуманістичної педагогічної концепції К. Д. Ушинського.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті в наукових фахових виданнях

1. Марчук С. С. «Як низько може впасти людина під тяжким і несподіваним ударом долі» (К. Д. Ушинський про власні проблеми здоров'я : автобіографічний аспект) / С. С. Марчук // Молодіж. наук. вісн. Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки. Фізичне вих. і спорт : зб. наук. пр. / уклад. : А. В. Цьось, В. П. Романюк. – Луцьк : Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2008. – С. 10–13.
2. Марчук С. С. Підготовка майбутнього вчителя початкової школи до фізичного виховання дітей у світлі ідей К. Д. Ушинського / С. С. Марчук // Наук. зап. Вінниц. держ. пед. ун-ту ім. Михайла Коцюбинського. Сер. : Педагогіка і психологія : зб. наук. пр. / редкол. : М. І. Сметанський та ін. – Вінниця : Планер, 2009. – Вип. 27. – С. 275–277.
3. Марчук С. С. Фізичне виховання дітей і молоді України – важливий пріоритет сучасної національної освіти (у контексті педагогічних ідей К. Д. Ушинського) / С. С. Марчук // Педагогіка і психологія професійної освіти. – 2009. – № 5. – С. 171–178.
4. Марчук С. С. Підготовка майбутнього вчителя до формування психічного здоров'я учнів (за валеологічною концепцією Костянтина Ушинського) / С. С. Марчук // Наук. вісн. Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки. Сер. : Пед. науки. – 2010. – № 23. – С. 89–93.
5. Марчук С. С. Зарубіжний досвід фізичного виховання школярів у педагогічній спадщині К. Д. Ушинського / С. С. Марчук // Педагогіка і психологія професійної освіти. – 2011. – № 4. – С. 216–224.
6. Марчук С. С. Творче використання ідей К. Д. Ушинського в ігровій діяльності дітей / С. С. Марчук // Наука і освіта. – 2011. – № 4. – С. 261–264.
7. Марчук С. С. Психолого-педагогічні аспекти фізичного виховання у творчій спадщині Костянтина Ушинського / С. С. Марчук // Вісн. Чернігів. нац. пед. ун-ту. Сер. : Пед. науки. Фізичне вих. та спорт / гол. ред. М. О. Носко. – 2011. – Вип. 91, Т. 1. – С. 294–297.
8. Марчук С. С. Ідеї здорового способу життя школярів у науковій спадщині Костянтина Ушинського / С. С. Марчук // Нова педагогічна думка України. – 2011. – № 4. – С. 159–162.

9. Марчук С. С. Порівняльний аналіз педагогічних ідей видатних слов'янських мислителів Я. А. Коменського і К. Д. Ушинського щодо проблеми фізичного виховання дітей / С. С. Марчук // Вісн. Чернігів. нац. пед. ун-ту. Сер. : Пед. науки / гол. ред. М. О. Носко. – 2012. – Вип. 96. – С. 136–140.

10. Марчук С. С. К. Ушинський та В. Сухомлинський про запобігання нервових напружень школярів / С. С. Марчук // Вісн. Чернігів. нац. пед. ун-ту. Сер. : Пед. науки. Фізичне вих. та спорт / гол. ред. М. О. Носко. – 2012. – Вип. 98, Т.1. – С. 159–163.

11. Марчук С. С. Костянтин Ушинський про науково-практичні підходи підготовки вчителів до фізичного виховання школярів (за матеріалами «Програми педагогіки для жіночих навчальних закладів») / С. С. Марчук // Проблеми підготовки сучасного вчителя : зб. наук. пр. Уман. держ. пед. ун-ту ім. Павла Тичини / редкол. : Н. С. Побірченко (гол. ред.) та ін. – Умань : ПП Жовтий О. О., 2012. – Вип. 5, Ч. 1. – С. 213–219.

12. Марчук С. С. Засоби фізичного виховання школярів у педагогіці К. Д. Ушинського / С. С. Марчук, А. В. Цьось // Вісн. Чернігів. нац. пед. ун-ту. Сер. : Пед. науки / гол. ред. М. О. Носко. – 2013. – Вип. 110. – С. 67–71.

13. Марчук С. С. Самовиховання як модель формування здорової особистості в педагогіці Костянтина Ушинського / С. С. Марчук // Вісн. Чернігів. нац. пед. ун-ту. Сер. : Пед. науки / гол. ред. М. О. Носко. – 2014. – Вип. 122. – С. 160–164.

Публікації в зарубіжних виданнях

14. Марчук С. Праця як важливий засіб фізичного виховання у педагогіці Костянтина Ушинського // Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa w Chełmie / Współczesne Strategie I Wyzwania Edukacyjne / red. D. Sikora, P. Mazur. – Chełm, 2011. – S. 146–151.

15. Марчук С. К. Д. Ушинский о значении психического здоровья для формирования здорового образа жизни ребёнка / С. Марчук // Социально-педагогическая и медико-психологическая поддержка развития личности в онтогенезе : сб. матер. междунар. науч.-практ. конф. (Брест, 19–20 мая 2011 г.) / редкол. : Т. С. Будько и др. – Брест : БрГУ, 2011. – С. 157–161.

Статті в інших виданнях

16. Марчук С. С. Використання ідей Костянтина Ушинського у формуванні педагогічної майстерності сучасного вчителя фізичної культури / С. С. Марчук // Педагогічний пошук. – 2009. – № 4. – С. 59–63.

17. Марчук С. С. Проблеми всебічного розвитку і формування гармонійно розвиненої особистості у педагогічній концепції К. Д. Ушинського / С. С. Марчук // Педагогічний пошук. – 2011. – № 2. – С. 24–27.

18. Марчук С. С. Актуальні педагогічні ідеї К. Д. Ушинського в умовах становлення та розвитку сучасної національної системи освіти і виховання /

С. С. Марчук // Зб. наук.-метод. пр. викл. Луцьк. пед. коледжу / редкол. : П. М. Бойчук, А. С. Нісімчук, О. А. Гузенко. – Луцьк : Луцьк. пед. коледж, 2011. – Вип. 4. – С. 53–60.

19. Марчук С. С. «Якщо медикам ми довіряємо наше здоров'я, то вихователям ввіряємо моральність і розум наших дітей...». Усний журнал, присвячений життєпису видатного педагога Костянтина Ушинського / С. С. Марчук // Зб. сценаріїв вихов. заходів викл. Луцьк. пед. коледжу / редкол. : О. А. Гузенко, Т. В. Оксенчук, С. П. Бахомент. – Луцьк : Луцьк. пед. коледж, 2011. – Вип. 3. – С. 144–152.

20. Марчук С. С. Теоретичні основи фізичного виховання дітей молодшого шкільного віку / С. С. Марчук // Парус : наук.-метод. журн. Миколаївщини. – 2011. – № 1. – С. 4–10.

21. Марчук С. С. Фізичне виховання школярів у педагогіці Костянтина Ушинського / С. С. Марчук // Парус : наук.-метод. журн. Миколаївщини. – 2012. – № 2. – С. 4–8.

Матеріали науково-практичних конференцій

22. Марчук С. С. Фізичне виховання – важлива умова гармонійного розвитку особистості у педагогіці Костянтина Ушинського / С. С. Марчук // Волинь очима молодих науковців: минуле, сучасне, майбутнє : матеріали III Міжнар. наук.-практ. конф. асп. і студ. (13–14 трав. 2009 р.) : у 3-х т. Т. 1. – Луцьк : РВВ «Вежа» Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2009. – С. 305–306.

23. Марчук С. С. Методологічні основи фізичного виховання у «Педагогічній антропології» К. Д. Ушинського / С. С. Марчук // Перший крок у науку : матеріали VI Наук.-практ. конф. студ., магістр. та молодих дослідників. – Луганськ : Поліграфресурс, 2011. – Т. 7. – С. 81–84.

24. Марчук С. С. Погляди К. Д. Ушинського на потребу сну і відпочинку у побудові раціонального режиму дня школяра / С. С. Марчук // Молода наука Волині: пріоритети та перспективи досліджень : матеріали V Міжнар. наук.-практ. конф. студ. і аспір. (10–11 трав. 2011 р.) : у 3 т. Т. 1. – Луцьк : Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2011. – С. 223–224.

25. Марчук С. С. Українські народні рухливі ігри як засіб фізичного виховання у педагогіці К. Д. Ушинського / С. С. Марчук // Дошкільна, передшкільна та початкова ланки освіти: реалії та перспективи : матеріали Першого міжнар. пед. конгресу (Одеса, 30 черв. – 2 лип. 2011 р.). – Одеса : Абрінос Компани, 2011. – С. 117–118.

26. Марчук С. С. Костянтин Ушинський про правила раціонального харчування школярів / С. С. Марчук // Сучасна освіта і наука в Україні: традиції та інновації : матеріали XII Всеукр. наук.-практ. заочн. конф. (Харків, 30–31 січ. 2012 р.). – Х. : Нова Освіта, 2012. – С. 40–42.

27. Марчук С. С. «Здоровий не знає, який він багатий»: народний досвід підготовки майбутнього вчителя до фізичного виховання школярів / С. С. Марчук //

Актуальні проблеми іншомовної комунікації: лінгвістичні, методичні та соціально-психологічні аспекти : зб. тез доп. Всеукр. наук.-метод. конф. (Луцьк, 24 квіт. 2012 р.). – Луцьк : РРВ ЛНТУ, 2012. – С. 127–129.

28. Марчук С. С. К. Д. Ушинський про шляхи фізичного виховання школярів (за матеріалами програми педагогічних курсів для жіночих навчальних закладів) / С. С. Марчук // Молода наука Волині: пріоритети та перспективи досліджень : матеріали VI Міжнар. наук.-практ. конф. студ. і аспір. (14–15 трав. 2012 р.) : у 3 т. Т. 1. – Луцьк : Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2012. – С. 165–167.

29. Марчук С. С. Використання ідей К. Ушинського у формуванні здорового способу життя студентів педагогічного коледжу / С. С. Марчук // Актуальні проблеми підготовки фахівців на сучасному етапі : зб. матеріалів Всеукр. наук.-практ. конф. (Луцьк, 10 квіт. 2013 р.). Ч. 1. – Луцьк : Луцьк. пед. коледж, 2013. – С. 304–308.

30. Марчук С. С. Поради К. Д. Ушинського майбутнім фахівцям педагогічної освіти щодо вивчення іноземних мов / С. С. Марчук // Актуальні проблеми іншомовної комунікації: лінгвістичні, методичні та соціально-психологічні аспекти : зб. матеріалів Всеукр. наук.-метод. інтернет-конф. (Луцьк, 11 квіт. 2014 р.). – Луцьк : РРВ Луцького НТУ. – С. 137–140.

31. Марчук С. С. Актуальні думки Костянтина Ушинського про особу вчителя / С. С. Марчук // Наука України: перспективи та потенціал : матеріали XII Всеукр. з міжнар. участю наук.-практ. заочн. конф. (Одеса, 20–21 лют. 2015 р.). – Одеса : ГО «ІОМП», 2015. – С. 69–73.

Монографії

32. Панасюк О. П. Технологія узагальнення історичних аспектів освіти : монографія / О. П. Панасюк, Є. С. Філіпович, С. С. Марчук. – Луцьк : Твердиня, 2011. – 448 с.

АНОТАЦІЇ

Марчук С. С. Ідеї фізичного виховання школярів у педагогічній спадщині К. Д. Ушинського. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук зі спеціальності 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки. – Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки, Луцьк, 2015.

У роботі здійснено цілісний історико-педагогічний аналіз поглядів К. Д. Ушинського на проблему фізичного виховання школярів.

Визначено й уточнено зміст понять «педагогічна спадщина», «педагогічна ідея», «фізичне виховання», розкрито психофізіологічні основи фізичного виховання школярів та проаналізовано ідеї здорового способу життя особистості в педагогічній антропології К. Д. Ушинського. Подальшого розвитку набули методичні положення фізичного виховання, подані в педагогічній спадщині К. Д. Ушинського.

Висвітлено зарубіжну практику фізичного виховання в працях науковця; з'ясовано провідні форми та засоби фізичного розвитку, збереження та зміцнення здоров'я учнів у науковій концепції видатного педагога; розкрито погляди К. Д. Ушинського щодо підготовки вчителя до фізичного виховання та визначено шляхи їх актуалізації в умовах сучасного освітнього процесу вищої педагогічної школи.

Ключові слова: фізичне виховання, педагогічна ідея, педагогічна спадщина, здоров'я, здоровий спосіб життя, школяр, особистість, К. Д. Ушинський, педагогічна антропологія.

Марчук С. С. Идеи физического воспитания школьников в педагогическом наследии К. Д. Ушинского. – Рукопись.

Диссертация на соискание научной степени кандидата педагогических наук по специальности 13.00.01 – общая педагогика и история педагогики. – Восточноевропейский национальный университет имени Леси Украинки, Луцк, 2015.

В работе осуществлен целостный историко-педагогический анализ взглядов К. Д. Ушинского на проблему физического воспитания школьников.

Поданы трактовка и научное обоснование сущности ряда методологических понятий исследования: «педагогическое наследие», «педагогическая идея», «физическое воспитание». В содержание понятия «педагогическое наследие» мы включаем психолого-педагогические труды, воспоминания, дневники, эпистолярный, материалы образовательных заведений, где работал ученый. Категорию «педагогические идеи» рассмотрено как научные суждения (зафиксированные в произведениях), которые органически совмещают теоретические и практические аспекты отношения педагога к миру, отображают его мировоззрение и убеждения. Исследование показало, что именно разнообразие идей составляет многогранное научное педагогическое наследие.

Дефинитивный анализ понятия «физическое воспитание» привёл к авторскому толкованию: педагогический процесс, который обеспечивает возможность приобретения каждым человеком необходимых научно обоснованных знаний о здоровье и средствах его укрепления через специально организованное сотрудничество воспитателя и воспитанника, в результате которого создаются условия для совершенствования физических возможностей личности, формирования у нее жизненно важных двигательных навыков, умений и обеспечения гармоничного физического развития.

Определены психофизиологические основы физического воспитания в педагогике К. Д. Ушинского: физиологические законы развития, влияние сил организма на процесс питания, еду; обстоятельства, которые определяют питание (влагу, свет, температуру, воздух). Подчеркнуто важность педагогического значения в физическом воспитании школьников научных позиций К. Д. Ушинского относительно физических и душевных явлений телесного организма: нервной

системы, органов чувств, мускулов, усталости, сна, телесного усилия, нервного раздражения, рефлексивных движений, привычек, стремления к сознательной деятельности, смелости, самодовольства, уверенности, успеха, счастья, воли как власти души над телом, склонность к лени, развлечениям и др.

Определены актуальные идеи здорового образа жизни школьников в трудах известного педагога: жизненная двигательная активность, гигиена труда и отдыха, здоровый сон, рациональное питание, воспитание у школьников благоприятного психоэмоционального состояния, воли, оптимизма, целенаправленности, отказ от вредных привычек.

Выявлены ведущие положения, которые иллюстрируют зарубежную практику физического воспитания школьников в целостном эмпирическом исследовании К. Д. Ушинского: физическая культура – не только как отдельный предмет в содержании учебного процесса определенного европейского учебного заведения, но и как педагогическая система, которая охватывала материнскую школу, образовательные заведения разных типов, общественное окружение ребенка, физический труд, наследие народа, систему подготовки учителей для педагогической деятельности, важность гимнастики и гимнастических игр в содержании школьных предметов, влияние режима дня на физическое развитие воспитанников; значение рационального сбалансированного питания в сохранении здоровья учеников, необходимость сельскохозяйственных работ в физическом и психическом развитии школьников.

Определены наиболее действенные организационные формы физического воспитания учеников в научном наследии К. Д. Ушинского: уроки гимнастики, физкультурные минутки, физкультурные паузы, рациональная организация отдыха учеников на переменах, на свежем воздухе с подвижными играми, прогулками на природу.

Проанализировано систему средств физического воспитания школьников в творческом наследии педагога: физические упражнения, гимнастика, игра, труд, ознакомление учеников с теоретическими сведениями по анатомии, физиологии и гигиены в учебниках К. Д. Ушинского «Детский мир» и «Родное слово», естественные и гигиенические факторы – рациональный режим труда, питания, отдых, сон.

Определены содержательные аспекты профессиональной подготовки к физическому воспитанию К. Д. Ушинского в женских учебных заведениях при изучении курса «Педагогика»: общие теоретические основы физического воспитания; сведения о мускульном процессе; знания о нервной системе.

Обобщены оптимальные условия физического воспитания учеников в педагогике К. Д. Ушинского: гуманизм, народность, природосообразность, рациональное сочетание действенных путей, средств и форм с целью укрепления, сохранения физического, психического, духовного и социального здоровья школьников, содействия их нормальному физическому развитию.

Очерчены перспективы творческого использования идей К. Д. Ушинского в современном образовательном процессе высшей школы, разработана авторская программа спецкурса «Физическое воспитание школьников в научном наследии К. Д. Ушинского», которая включает аналитические рассуждения и результаты, полученные в ходе проведенного исследования, организационно предусматривает творческую самостоятельную исследовательскую работу в процессе выполнения эвристических заданий практических и семинарских занятий, внеаудиторной самостоятельной и индивидуальной работы студентов.

Ключевые слова: физическое воспитание, педагогическая идея, педагогическое наследие, здоровье, здоровый образ жизни, школьник, личность, К. Д. Ушинский, педагогическая антропология.

Marchuk S. The Ideas of Physical Education of Schoolchildren in K. D. Ushinskiy's Pedagogical Inheritance. – The Manuscript.

The dissertation for the degree of candidate of pedagogical sciences, specialty 13.00.01 – Theory and History of Education. – Lesya Ukrainka Eastern European National University, Lutsk, 2015.

The integral historically pedagogical analysis of K. D. Ushinskiy's views on the problem of schoolchildren's physical education is carried out in this scientific work.

The content of such concepts as “pedagogical inheritance”, “pedagogical idea”, “physical education” is defined. The psychophysiological bases of physical education of schoolchildren are revealed. The ideas of healthy way of life of personality are analysed in Ushinskiy's pedagogical anthropology. The methodical principles of physical education, given in Ushinskiy's pedagogical inheritance have been further developed.

Foreign experience of physical education is reflected in the scientist's works. Leading forms and facilities of physical development, strengthening of students' health are found out in the scientific conception of the prominent teacher. Ushinskiy's views as to the teacher's preparation to the physical education are exposed. The ways of their actualization in the conditions of modern educational process of higher pedagogical school are defined in this work.

Key words: physical education, pedagogical idea, pedagogical inheritance, health, healthy way of life, schoolchildren, personality, K. D. Ushinskiy, pedagogical anthropology.

Підписано до друку 15.12.2015. Формат 60×84¹/₁₆.
Ум. друк. арк. 1,0. Зам. № 778. Тираж 100
Папір офсетний. Гарнітура Times. Друк офсетний.
Друк ПП Іванюк В. П. 43021, м. Луцьк, вул. Винниченка, 65
Свідоцтво Держкомінформу України
ВЛн № 31 від 04.02.2004 р.